

Володимир Подрига

ОБРАЗ ЛУБЕН У ТВОРАХ ВОЛОДИМИРА ЛЕОНТОВИЧА (до 150-річчя від дня народження прозаїка)

Лубни охудожнені у творах українських письменників різного часу. У «Повісті минулих літ» Нестора-літописця, «Повчанні дітям» Володимира Мономаха місто тлумачиться оборонним пунктом Київської Русі, в літописах Самовидця, Григорія Граб'янки, Самійла Величка, «Історії русів» наголошено, що це важливий населений пункт Гетьманщини, де відбуваються доленосні події української історії. У поемі Євгена Гребінки «Богдан», Пантелеймона Куліша «Великі проводи», романі Івана Нечуя-Левицького «Князь Єремія Вишневецький», Олекси Стороженка «Марко Проклятий», Данила Мордовця «Сагайдачний» Лубни – осередок життя й діяльності низки гетьманів, полковників, сотників, а тому вони змальовані козацьким поселенням, центром Вишневецьчини зі славним і ганебним минулим, непростим тогочасням, ілюзорним майбутнім.

Долучився до наявної в національній літературній традиції зображати давні населені пункти Полтавщини й Володимир Леонтович, а тому в повістях «Старе й нове» (1898), «Дитячі і юнацькі роки Володі Ганкевича» (поч. 1930-х), прозовому триптиху «Образки стародавнього життя» (поч. 1900-х) розкрив багатогранний образ провінційних Лубен, зосередивши увагу на розвитку підприємств (швальень, млина), розоренні ремісників (кравців), занепаді соціальної сфери, аморальності й денационалізації міщан, поширенні згубних для українців соціалістичних ідей, узаємних представників різних етнічних груп, верств суспільства кінця XIX – початку XX століть тощо. І це не дивно, оскільки прозаїк тривалий час навчався, працював, займався громадськими справами в місті,

тому був добре обізнаний із його історією, особливостями розвитку, долею багатьох жителів.

Зображений у названих вище творах реалістично-натуралістичний образ Лубен характеризується не стільки узагальнено-символічною, як узагальнено-типовою конкретикою, що виявляється в детальних розповідях про минуле, про економічний, соціальний розвиток, у точних описах природи, облаштування, в інтерпретації біографій жителів, місцевих подій, чуток.

Знайомлячись із творами Володимира Леонтовича, читач, обізнаний із місцем розташування, історією Лубен, за окремими деталями з'ясує, що мовиться саме про них.

Для літератора місто – це не лише вулиці, будинки, заклади освіти, підприємства, а передовсім жителі, які стали прототипами персонажів. В оповіданнях і повістях він часто змальовував образи своїх земляків, ідентифікувати яких сьогодні важко, проте можливо.

Так, у повісті «Старе й нове» мовиться про годинникаря Рахманного, на квартирі якого збираються прихильники соціал-демократичних ідей. І хоч майстер відмовляв товаришів від погрому, не брав у ньому участі, усе ж влада заарештувала його, бо вважала небезпечним. З історико-краєзнавчого нарису Петра Білого «Лубни» довідуємося про годинникаря Живова, який на початку XX століття підтримував соціал-демократичний рух, навіть приймав у себе вдома його діячів [1, с. 35]. У цій же праці знаходимо й прізвища господарів млина Аронова і Каганова [1, с. 28], що стали прототипами власників «парової крупчатні» – Мордох Бороховича, Менделя Абрамовича. Прообразів інших персонажів, наприклад, Заріжного, Івашка,

Кибця, Розенбаха, Тарноручького, Чаплія, ідентифікувати наразі не вдалося.

Нелегко з'ясувати й прототипів твору «Повітовий сатир», дія якого відбувається в Лубнах, – подружжя Рунковських. На їхньому прикладі автор резюмував, що деякі міщани втратили одвічні національні цінності (вірність, скромність, культуру), бо віддали перевагу розпусті, перелюбу, масній їжі й випивці.

Так само важко дізнатися справжні імена персонажів оповідання «Совість», у якому мовиться про процес «в окружному суді невеликого повітового городу N...» [3, с. 189], тобто Лубен. М'якосерді присяжні виправдали немолоду покритку, яка, народивши дитину, задушила її, адже впевнені, що не їм «судить», «хай сама карається! Буде їй того каяття і без нашого суду!» [3, с. 194]. Юрист Володимир Леонтович обирався почесним мировим суддею, присяжним засідателем Лубенського окружного суду, тому був добре обізнаний з особливостями повітового судочинства, окремі риси якого й утілює у творі.

Прототипом головного персонажа психологічно-автобіографічного оповідання «Гинуть мрії» (1918) став сам літератор. У творі він не назвав Лубен, однак їх образ розкривається з розповіді оповідача, який зізнався, що покинув у селі господарство, утікає від безчинств озброєних банд до міста, що було зайняте більшовиками, рятуєчись від насильства, однак і тут мав бути насторожі, щоб не наразитися на небезпеку, бо нетверезі озброєні чужинці могли пограбувати й убити будь-кого.

Так само й письменник із родиною восени 1918 року вирушив з Оріхівщини (тепер – Оріхівки) до Лубен, які згодом змалював у творі: «У город ми над'їхали, [як] вже стемніло. Незвикла і чогось страшна темрява оповила його, ліхтарі не світяться, вікна з усіх поверхів дивляться на вулицю темними баньками, хіба вряди-годи мигне в якому світло й сховається, як злякана мишка... На вулицях пуста, городяни потаїлися по хатах, лише подекуди тиняються купки людей у солдатському вбранні, п'яні, неохайно вдягнені, зухвалі й нахабні, з виразом нестямної і їм самим незрозумілої лютости, що позначається в кожному руху, в кожному слові... Знов нікого на вулиці, темрява і тиша сторожка, нашорошена, і раптом серед неї розітнувся постріл, ще і ще. Десь далеко чути нелюдський скрик, наче рев хижого звіра, і разом чийсь довгий повний одчаю зойк... Ось з темряви виступає руїна великого будинку...» [3, с. 204–205]. За допомогою цього детального похмурого і моторошного опису белетрист увиразнив образ міста як центру руйнування усталеного мирного способу життя хліборобської провінції, скупчення горя, насильства, беззаконня.

Як переконаємося, місцеві події, що схвилювали Володимира Леонтовича, лягли в основу його творів «Повітовий сатир», «Совість», «Гинуть мрії», у яких замість топоніма «Лубни» він використав криптоніми «N», «Л.», кальку «город». Проте ідентифікувати населений пункт складно, адже в оповіданнях немає специфічних художніх деталей, що свідчили б про реальний просторовий об'єкт, а розповідається про випадки із життя персонажів, які ґрунтуються на історіях лубенських мешканців, відомих лише очевидцям, одним із яких був письменник.

Натомість у повістях «Старе й нове», «Дитячі і юнацькі роки Володі Ганкевича», прозовому триптиху «Образки стародавнього життя» місто зображене детально.

У повісті «Старе й нове» Володимир Леонтович створив образ Дубнів, змалювавши його з реальних Лубен. Оповідаючи про них, він зазначив, що це невелике поселення перебуває в стані соціально-економічних перетворень, бо тут занепадає малопродуктивне кустарне й зароджується високоефективне промислове виробництво, тому назирає класове протистояння, що характеризується міжособистісною (чвари між Чаплієм і Кибцем) і міжстановою (жорстоке ставлення працедавців до робітників) неприязню.

Значну увагу майстер слова зосередив на міжособистісних стосунках міщан-українців Чаплія і Кибця, справника й Чаплія; міжетнічних взаєминах українців та євреїв Чаплія і Розенбаха, Кибця й Тарноручького, відставного генерала Заріжного і Тарноручького; а також узаєминах багатих і бідних, влади і простоліуду.

На думку автора, причиною зубожіння дубнівських міщан була їхня недолугість, що призвела до чвар. На прикладі взаємин Кибця і Чаплія він опрацював мотив занепаду споконвічного укладу життя городян, які, доводячи власну правоту в тогочасних бюрократичних судах, позбулися майна, і з кравців перетворилися на робітників, задешево наймаючись на працю до багатих підприємців. В образах цих персонажів утілюються риси поміркованого й стихійного бунтаря.

Прозаїк неодноразово звертав увагу на проблему перетворення господаря-ремісника в несвідомого робітника, якого нещадно експлуатували промисловці, схилиючи тим самим до стихійних протестів. Безправність, штрафи, мала платня, праця понад норму штовхали працівників на дрібні злочини (крадіжки зерна), сприяли ворожнечі, що виявлялася в некерованому беззладі.

Дубни – осередок зародження й розвитку стихійного бунту найманих робітників, які не могли жити в умовах постійної жорстокої експлуатації, мізерної платні, непосильних штрафів, відсутності соціального захисту, а тому вдавалися до спротиву,

спрямовуючи свої дії не на боротьбу з Російською імперією, що стала призвідцею хаосу в країні, а на власників приватного капіталу, які, як наприклад Тарноручський, поводитися з робітниками «дуже суворо» [2, с. 261]: на його підприємстві «робітникам було заборонено навіть співати і гомонити вголос <...>. Кінчали роботу пізно, починали рано <...>. Майстерня була наче льох, трохи не вся у землі; з вечора темніло у ній зарання... Тоді запалювано лампи, що звисали посеред хати понад низький стіл; лампи були маленькі, закурені, дуже чаділи і негаразд світили... Повітря у сій хаті завше було важке, стеля почорніла, по кутках зацвітала вогкість» [2, с. 261]. Жахливі умови праці дубнівських майстрів – типові для того часу. Проблема нелюдського ставлення до робітників порушена в багатьох творах українських письменників кінця XIX – початку XX століть, зокрема п'єси Івана Карпенка-Карого «Хазяїн», бориславському циклі оповідань Івана Франка тощо.

В аналізованому творі більшість дубнівських пролетарів підтримувала радикальний шлях змін у суспільстві, тому вдавалася до спонтанного погрому. Володимир Леонтович, акцентуючи на безчинствах робітників, передав загальну атмосферу збурення того часу, проте відстоював поміркований еволюційний шлях суспільного розвитку, бо для нього, як і для будь-якого хлібороба, неприйнятні нестабільність, безлад.

Прозаїк зобразив процес визрівання соціальної свідомості частини робітників Дубнів, які прилучилися до діяльності соціал-демократичного гуртка. Змалювавши погром у місті, він мовить про хибність такого шляху розвитку хліборобського суспільства, тому відстоює потребу виховання думаючої особистості, яка вирішить проблеми свого часу мирним шляхом.

Белетрист, оповідаючи про життя Лубен кінця XIX століття, використав символічну й містку назву Дубни, правдиво відобразив особливості міського життя (невдоволення робітників, погром, зібрання соціал-демократів, арешти), окремі події якого лягли в основу сюжету, проте не типізував місця розташування реального населеного пункту, тому характерною рисою твору є скрупульозність зображення природного ареалу, своєрідних топонімів: «Крім заможнішої частини Дубнів, на горі, де містилися казенні будівлі, крамниці, панські, крамарські та заможнішого міщанства горниці та оселі, де було і спродане тепер Чаплієве дворище, значна частина городу містилася по узгір'ю, що спускалося уступаючи до річки, та по кількох ярах, з яких інші починалися у самому городі, а інші обходили поза городом, наче оточували його... Ближче до річки та по широких гирлах ярів містилися хоч прості, та більші – у дві, три кімнати – хати; сливе біля кожної з них були садки й огороди... Найбезта-

ланніша голота тулилася вище по ярах, а вже надто на найвищій на усю околицю горі, так званому Замчищу, що виступала до річки наперед усього кряжа, на якому стояли Дубні, та у вузькому, глибокому яру, що починався у городі і робив кілька крутих зворотів, обходячи те Замчище з трьох боків. На самому злобку сеї гори справді здіймалися вгору, наче корона, високі вали якогось давнього городища. Тут, між валами, по крутих узгір'ях Замчища, на розкопаних у горі маленьких площинах і у самій глибині яру, у страшній тісноті та бруді, стовпилися обідрані халупки найбіднішого дубенського міщанства. Низом по яру ледве струмився смердючий потічок, подекуди розливаючись калюжами; уся гора рябіла попелястими та рудими смугами і плямами від смердючої покиді, що викидали чимбарі, від попелу, гною та сміття, що ними забивали мешканці весняні та дощові вимоїни» [2, с. 223]. Детальний опис розташування Лубен (Дубнів) – реальний, а також доволі символічний, адже відображає соціальний контраст міста, в якому мешкали щасливі заможні й загорьовані злидарі. Моделюючи просторову вертикаль згори донизу, белетрист акцентував на катастрофічному становищі міщан, більшість із яких у силу різних обставин, як наприклад Чаплій, позбулася власності, й змушена переселитися в передмістя, тобто скотитися на соціальне дно. Маєтні родовиті дубнівці, як і лубенці, мешкають зверху, на горі, ближче до освіти, культури, кращих соціальних умов, бідні ж – унизу, посеред бруду, що свідчить про соціальну незахищеність, неосвіченість, безкультур'я.

Окрім ґрунтового опису особливостей розташування міста, письменник використав повідомлення-деталі, які додатково ідентифікують Лубни: за «дворищем починалися вже ліси, які приступали під самі Дубні» [2, с. 249], «Дворище Гицеля стояло саме понад проваллям, яке, починаючись з города, йшло до річки. <...> Провалля було глибоке й стрімке; <...> вода, вирізуючи яр, відголила тут колишні, дуже давно вже роблені льохи <...>; трохи не всі Дубні стояли на таких льохах» [2, с. 270], «Під Замчищем зараз біля мосту <...> скупилось кількись шинків; тут <...> завше гуляє та бенкетує дубенське гультяйство, тут обмірковує воно свої заходи, сюди зношує і зароблене, і накрадене. Вище, по крутому узбіччю Замчища, аж до валів колись славетного козацького городу, де тільки ледве можна було, попрутулялися обшарпані хибарки – житла лубенських босячок та гультяйного дівочтва...» [2, с. 267], «...Кибець надумавсь піти до монастиря, що був верстов за десять біля Дубнів» [2, с. 243].

Як переконуємося, Володимир Леонтович, змалювавши в повісті «Старе й нове» низку типових просторових об'єктів, розкрив образ провінційних Лубен кінця XIX століття, у яких заро-

джувався пролетарський рух, керований популяризаторами соціал-демократичних ідей, відбувалися погроми підприємців, що виникли через визиски й безправ'я найманих працівників. Прозаїк був добре обізнаний із лубенськими подіями, тому згадав про прокладену поблизу міста залізницю, розвиток швейної і переробної промисловості, безладдя, зчинене робітниками, приїзд у місто військових, арешти й залагодження проблеми.

У першій частині прозового триптиху «Образки з стародавнього життя» – нарисі «Лубні» – розкривається образ міста як другого за величиною і значимістю на Полтавщині. Письменник звернув увагу на його економічний розвиток, промисловість, соціальні умови життя міщан, освіту, ярмарки, типи лубенських обивателів, заможних міщан, а також безініціативних і малодієвих чиновників-бюрократів, які не опікувалися благоустроєм свого населеного пункту. Закінчуючи оповідати про Лубни, він зазначив, що тут мешкали українець і єврей, які власною працею розбагатіли.

У другій і третій частинах триптиху – «Опанас Олексійович Свербій», «Хапкович» – Лубни зображені містом необмежених можливостей працьовитих і думаючих членів суспільства, які досягли значних успіхів, однак вони – й місце духовної деградації багатіїв.

Свербій і Хапкович (справжні прізвища встановити не вдалося) щоденною працею здобули мільйони, а втім гроші не зробили їх щасливими. На прикладі цих персонажів автор доводить, що, дбаючи про прибутки, нехтуючи любов'ю рідних, моральними цінностями, можна втратити людську подобу, залишитися самотнім, зазнати недоброї репутації.

В «Образках з стародавнього життя» Володимир Леонтович створив реалістичний образ Лубен, що економічно і соціально розвиваються, а на прикладі Свербія й Хапковича засвідчив, що надлишок грошей призводить до духовного зубожіння людини, непорозуміння із рідними та співвітчизниками.

У повісті «Дитячі і юнацькі роки Володі Ганкевича» Лубни – центр освіти повіту, денаціоналізації гімназистів, свавілля зросійщених учителів, формування нового покоління в середовищі гімназистів, які, ознайомившись із модними на той час ідеями, вважали, що лише вони зможуть урятувати «світ, а всі старі та середнього віку люди – темні й нездатні ні до чого» [4, с. 87].

Прозаїк зазначив, що в Лубнах кінця XIX століття освіта остаточно занепала, а місцева чоловіча гімназія «пробувала тоді в стані повної анархії і не мала, та й не могла мати, жодного виховного впливу на учнів, морально їх дисциплінувати» [4, с. 83]. Усунення з посад інспекторів і педагогів українофільського спрямування, як наприклад відомого перекладача, педагога Пилипа Морачевського,

не сприяло прогресивній діяльності й директора Матвія Симонова, котрий, позбувшись підтримки однодумців, утратив контроль над підлеглими викладачами через те, що вони були байдужі до вчительської діяльності, переймалися власними проблемами, не любили вихованців, знущалися з них.

Літератор пригадав п'яничку-самодура – вчителя латинської мови С., лютого ревнивця Р., безправного «обрусителя» українців учителя-поляка З., учителя історії й російської мови манкурта Кострубенка (Кострубйонкова). Усі вони сприяли вихолощенню душ юних лубенців, які, бешкетуючи, виливали злість на безпорадному вчителіві-німцеві М., котрий мало що розумів по-російськи, тому не справлявся із класом, терпів галас на лекціях, глузування тощо. І хоч автор змалював позитивний тип учителя математики естонця Якова Вінклера, усе ж передав дух цілковитого занепаду місцевої чоловічої гімназії, акцентував на безвольності директора, свавіллі й некомпетентності педагогів.

Увиразнюючи образ провінційних Лубен як локального осередку російщення і денаціоналізації нашого народу, прозаїк відтворив низку притаманних їм пейзажів: «По весні лубенські гімназисти сливе кожної неділі чи свята ходили гуртками на прогулянку в ліси, що обступали довкола Лубень і починалися зразу за містом» [4, с. 86]. Варто зазначити, що ліси навколо Лубен, про які мовиться, були вирубані більшовиками на початку 1920-х років.

Типовими для міста того часу є й розлогі описи вулиць: «Будинок Фохтів був від неї далеко, на самому краю Лубень, на Монастирській вулиці. На тій вулиці домів мало, де-не-де тягнуться один за одним великі сади, обгороджені здебільшого не парканами, а ровами, на вулиці часто й душі не видно... По весні в садках було так гарно, літало стільки пташок та метеликів, кортіло заглянути через рів, призадуматися та прислухатися до таємничого життя в гушині дерев та кущів. У вузькому бічному провулку видно залиті білим цвітом, наче зачаровані, садки, з яких ледве визирають заховані в них хатки та маленькі будинки лубенських міщан <...>. Коли розтануть сніги, на Монастирській вулиці довго, майже до осені, стояли дві великі калюжі-озерявини, врастають вони по краях болотяними бур'янами...» [4, с. 89].

Як переконаємося, письменник сприймав Лубни двояко: з одного боку, він милувався ошатним степовим поселенням, окрасою якого була розмаїта природа, а з іншого – мовив про занедбаний владою брудний провінційний населений пункт, у якому гімназійна освіта стала засобом перетворення українців на громадян Російської імперії, готових бути рабами, маленькими людьми провінції.

Отже, Володимир Леонтович у прозових творах розкрив поліобраз провінційних Лубен, у яких відбувався економічний і соціальний розвиток, за-

гострювалися стосунки багатих і бідних, зчинялися погроми («Старе й нове»). Він удаю підмітив, що Лубни – місто, де кожен житель може досягти матеріального благополуччя («Образки з стародавнього життя»), усе ж це типове провінційне поселення з неповторною природою, занедбаними владою вулицями, відсталою освітою, насильством над гімназистами, які денационалізуються й російщаться («Дитячі і юнацькі роки Володі Ганкевича»).

Література

1. Білий П. Х. Лубни : [історико-краєзнавчий нарис] / П. Х. Білий. – Харків : Прапор, 1971. – 92 с.
2. Леонтович В. Зібрання творів : у 4 т. / Володимир Леонтович. – К. : Сфера, 2004. – Т. 1. – 356 с.
3. Леонтович В. Зібрання творів : у 4 т. / Володимир Леонтович. – К. : Сфера, 2004. – Т. 2. – 356 с.
4. Леонтович В. Зібрання творів : у 4 т. / Володимир Леонтович. – К. : Сфера, 2005. – Т. 3. – 336 с.

